

INY IJYY- MY

Kaorewygoo Tapirapé¹

RYBÈBÙTE

Riu bdedyynana waõmysydyyna, iny irbi tuhuti rusare, taikimy tahè retere idi araõmysydyynykremy isby iny rierykremy timybo juhu hyyna mahadu rariunymy ryiramyhy-my, mykimy tahè iny ierydu mahadu isiko reijyydyynyrenyre riu timybo juhu hyyna mahadu rariunryiramyhy-my, sòemy ièrydu mahadu riwawiòhenanyrenyre.

PALAVRAS-CHAVE: Iny Òlòna-my ijyy. Riu-my ijyy. Wyhy. Ohote. Waxiwahate. Bdedyynana.

RESUMO

O tema do meu projeto extraescolar é *Riù*. Hoje são poucas usadas as técnicas e as armas na caçada, e por isso escolhi esse tema para trabalhar. Fiz as pesquisas, buscando as informações sobre os conhecimentos que estão sendo desvalorizados pelos jovens de hoje. Com ajuda dos entrevistados, aprendi através do meu trabalho as regras que se utilizavam desse conhecimento. Espero que as pessoas tenham prática novamente para seguir as regras dos seus antepassados.

PALAVRAS-CHAVE: Origens do povo. Caçada. Flecha. Borduna. Arco. Conhecimentos.

ABSTRACT

The theme of my out-of-school project is *Riù*, today there is little use of techniques and weapons in the hunt, so I chose this theme for me to work on, I researched the information about knowledge that is being devalued by today's youth, with the help of the interviewees I learned the rules that were used of this knowledge through my work, I hope people practice again and follow the rules of their ancestor.

KEYWORDS: Origins of the people. Hunt. Arrow. Borduna. Arch. Knowledge.

---

1 Licenciado no Curso de Educação Intercultural (Ciências da Cultura) pela Universidade Federal de Goiás. Professor da Educação Básica. Escola Estadual Indígena Hawalòra. Pesquisador da Ação “Saberes Indígenas na Escola”, Rede UFG/UFT/UFMA. Aldeia Hawalòra, MT, Brasil. E-mail: kaorewygoo.tapirape@gmail.com.

Introdução

Iny berohokỹ ixiju inatãore (3), wii riwirarèamyhỹrenyre Javaé, ixabiòwa, berohokỹ mahādù, berohokỹ mahādù sòètyhy-my roimyhỹre, Mato Grosso ki, Goiás, Tocantins, Pará, kia estado ki iny ixiju ijòdire. Kaa waòmysỹdỹỹna riòrykre timybo iny berohokỹ mahādù rariunymyhỹre.

Kaa waòmysỹdỹỹna extraescolar riu bdèdỹỹnana tai awimy rahare, tai tahè retere butuna dèè tako-ò riwyrènykre-my, rièryrènykre-my, timybo iny rexiywinymyhỹre riu-my, kaa waòmysỹdỹỹna he awi rarè, Tori dèè rièryrènykre-my timybo iny rariunymyhỹre rièryrènykre-my. Jiarỹ kaa watyirtina waèryna ariwinykre-my tako-ò, ariijekre-my juhu mahādù ijyy adiwyykre-my ièryna rèny hetxina, kiè-my wijina mahādù riuheòmehỹre, kiarbi tahè relekre juhu mahādù èryna tby, rièryrènykre-my isby wijina mahādù.

1. Resumo

Kaa waòmysỹdỹỹna extraescolar ki ariteòsinykre aòherekibo inydèèrèny iny-my awire riu bdèdỹỹnana-my, timybo juhu iny hỹỹna mahādù riu-my èlèlèlè-my rirahùmehỹre, timybo rexiywimyhỹrenyre riu-ò inylsina-u.

2. Referência teórica

Kaa waòmysỹdỹỹna ki aòbo aonityhy-my rauhèmyhỹre riu-ki raèrykre-my, riudù mahādù hèmý ramý rètèhè-my raèrykre-my timybo riudù mahādù rariunymyhỹre, tibdeòbo rirahùmehỹre riu-my. Kaa waòmysỹdỹỹna retere tkièmý rèèrybinare juhu mahādù timybo rariunymý rãiramyhỹ, timybo rexiywinymyhỹrenyre riu-ò, inyumý mahādù wna rèwinyre tii bòhò wako relyrènyre riu bdèdỹỹnana-my timybo juhu hyyna mahādù rariuny-my rãiramyhỹ. Iny dèè awire isby raèrykre-my timybo juhu mahādù rariuny-my rãiramyhỹ rusakèlau juhu mahādù èryna, rauhèhyy rarekre-my wijina mahādù-my, iny bdèdỹỹnana-u iwysemy tahè wijina mahādù rièrytyhykre-my riu bdèdỹỹnana.

3. Metodologia

Inatxi (2) hãwã-ò reijere ijydu Hãwãlòra-ò, Santa Terezinha, Mato Grosso ki roimyhỹ, Buridina-ò, Aruanã, Goiás ki roimyhỹ, Dezembro 2015 ú, Agosto/2016 ú, Buridina-ki. Riu-ù riudu mahãdu sohoji sohoji rëtyraxiny myhỹ, arirtinykre-my timybo iny rariunymyhỹre-my, dyyraxina-ù tahè delyymyhỹdenyde aõtyhytyhybo riu-ki rürumyhỹre, inatao(3) riu-my rare jyrè mahãdu hè-my.

4. Iny Òlona-my Ijyy

Juhu rki hëka iny bèrahatxiwo-my rasjñnomy rãiramyhỹ. Ruu sohoji-my, inataõ iny rki rürù-my txuu idi rëamyhỹre. Iwèdùrèny tamyreny rarybèmy raremyhỹ, sùù-my rarunymyhỹrènykè-my. Tarkihè ijoi mahãdu raubtymyhỹrenyre ijõ rki irarù-ò rëarènyre, ibràra-ò, beà-ò, ibòò-ò rki. Iroorèny-my Tarkihè sohoji ibòò-ò rëare. Tarkihè ryy itxiriè-my roiredile Tarkihè ralòmny rëare. Ryiremy kiè rki kawse hãlùù ijò mna wotxi.

- “Idi knyini aralò aõhebo arutyynykrelemy”.

Idi rkihe ralò-my rare, ralò-my rara hkyhky Tarkihè rexidoruny-my rëare. Kia Tarkihè kabdè roire, ynyra, nawii rexijjany-my roimyhỹ, kia Tarkihè rètèhèmy runyra.

“Be! Aõherewe bdè wihiky-txi rëara”. Kia Tarkihè rètèhèmy mna tyretyredi rare, rarahkyhky Tarkihè sùù-ò rèhèmnyre.

Hebe! rjyiremy rki Hèljỹre rùwò-my, Wòrèhèkjỹ, Wraura, jua. Ityti tyhy-ò rèhèmnyra-u Tarkihè Hãlòè-le rariamy rare, Bròre, Òri, Uwè. Ahù ijà ldu he rare, rara hkyhky tarki Ixy ijoi wna le witxi rëare, rariamy rara hkyhky kuatxi rëamy Tarkihè bdèraty-txi rëare, Urà, Samõ, Horeni, ixby tako-ò rariara-u tarki ynyra-le roire.

Hèèbe! Bero Tarkihè roire.” Aõherewe sòwe bdèwi”. Ynyra-ò rùnnyre, ruri rehe rki riwinyre, tamy bdèraty-sò rihynykre-my, èlèlèlè-my rkihè rihynymyhỹ bdèraty-sò.

“Ariwykreini”

Myy rkihè rexirybènyre. Itxèrèna-my riwykre-my, ibdè-ki ijõdire hãrele tarki riwyre, bdèraty-sò òtaòta sòèwe-my. Idi Tarkihè nade tku wo-ò, ijoi ko-ki ralore mahãdu rki roire rexijjany-my, tamyreny riwahinyre.

“Ijoi rèny! Aõkõre inihè wabdèsamy inihe rare”, rawyhyrarònymy rkihè rare.

“Bètèhèbèny ini bdèraty-sò rèwyreri-ò”. Kia tarki urile riruidjyryre, “Taruiteri! Kaa bdèraty-sò kamy rjirale tèwytèri urile jiarj boho biwawasarbuny bènykemy òsyny tarùtenytèri”, myle rki tamy rarybèrènyre, tai Tarkihè urile rabdèwore. Rare tarki bdèraty-di tawèdù-ò, tarki tule tamy rarybere ijoi mahādù rybè yrbule, urile rarùirerile-my.

“Aòkòrehe inatàhà-my àdèè rarybè reri, kaa tukō keki ta àdèè anakè aòkō rare. “ Bde awi hēka katxi doide”.

Ixby rki tadinōdù rèny-ò rarybère.

“Tùù ijoi taditeranymyhjde-ki hēka iwahimy àdèè rarèri, tukō keki ta tiu àdèè iwahimy anakè aòkō rare”.

Myki Tarkihè, riwoijaranyre tadinōdurèny.

“Hebose aratyhynkreini, ta urile mykre, iny dèbò sohoji bidykre ixihè-my. Tai awimy ijyy-di bditèhèmnybènykre-my awire aōbo?”.

Hitxi rkihè rexiywiny my rekoa, roire hkyhky tarki rèhèmnyrènyre hālùù ijò-ò idirèny.

“Rkòireny bdewo rènyōmyta rikiòlònyrènykre”. Tarkihè riòlònyrènyre raworènyra Tarkihè ihèmy rara mahādù, ynyra-ò rki idirèny rùbehere. “Kaò inihè inywèdurèny kdèòbykre”. Rkòirèny tahè.

Tarkihè rèhèmnyrènyre hāwā-ò, hitxi rki dirahu ijoi mahādù tamyrèny rarybère ruidùleheky ixihèmy ridyre-my. Tai Tarkihè tki boho tuu robirènyramy relyy my ratxirènyreri, idi wisdyky-di txuu ralore. Bdèsò-my Tarkihè tamyrèny rarybère.

“Mykre inihè àdèèrèny ararybekre, iSinamy Bòibènykre ibutomy ijoi rèny. jiarj le ta ārārikre hāwyy-di itxèrèdù-my. Myy rkihè taijoi rènydèè rarybère. Taita rkihè ijo biurasòm y rki rirahùre tamy itxèrèmy, ijoi Tarkihè ròhònyra tasdè-di kabdè-ò, idi Tarkihè rètèhèmy roire, kaò rkòirènykre itxèrè-my”. Bdèrahy-di rkihè ririranymy ratxirènyrèri, rarahkyhky Tarkihè rùbèhèrènyra bèra ijà-ò kianihè ihyde, utura, òtuni rki robirènyra, ixy , hālà tule rki tùù sòèmy rji reri. Tarkihè tamyrèny rarybère.

“Bètèhèbèny ta inihè, tiwaruidjyrynymyhjtenyete wahe. Tii mahādù rarybère.

“Inatàhàmyhè tuu wadèèrèny tarybètèri,aòkòre syna raholarènyre inatàhà-my bohe tadelyymyhjtenyete. Kaini iny wèdùrèny rarèrikre ixybyle, Rkòirèny tahè”.

Ròireri hkyhky tarki ixy-ò ditèhèmnyde, ijoi rabdèsa-my dèhèmnydenyde. Ijoina-ki Tarkihè tuù relyyrènyre, tai tarki tawèdu reny-ò relyyrènyre, tai tarki iwèdureny narybede.

“Heboxe rkòirenykre, iny-õ rarikre hāwyy-di itxèrèdù-my, jiarỹ tahè retxiõnyreri-ki arakre tulobixi-my”.

Idi tarki rirahùra wèdu-di iitxèrèdũỹmy. Hebe bdè-my Tarkihè raworèra.

“Inatàhàkyle-my kòri mama wako tadelyymyhỹtenyde, rùisana ādoholamyhỹde, kahè reijèwahare kawsè, tai rki ru-my bdè riijerènyre. Tulerki awimy tai rahare, urileta maaõmysỹdỹỹnybenykre. riaõmysỹdỹỹnyrènyre tarki èlèlèlè-my, riaõmysỹdỹỹnyrènyre hkyhky Tarkihè taõmysỹdỹỹna rahurènyre, titxibo inataõ txuu inaubiòwa-di òsny rihurènyre.

Ròhònyra Tarkihè ixy mahādù awi-my rki tai raharènyra. Tasỹrèny riywiny-my ryireri sòemy, rèamy Tarkihè tamy rỹireri. Tarki tamyrèny rarybera.

“Aõkõre hèka katxi weryry hāwāna-ki rèamy doimyhỹde awi hèka rare hāwāna-ki. Taita rkihè dòidènyde, ityamy rkihè tki kdòhònykre-my namyhỹde Iwèdùrèny, delemny rkihè ijõ ròhònyra tule hāwā-ki awimy raharènyra, tkiè hky tararù ridèrènyreri idinodùrèny ròhònyreri kia Tarkihè iwè kaa rare kyboi rki inire. Ijõ Tarkihè ihewo-ki rarirèri mahādù kdòhònydènykre-my ròirènyreri tawèdùrèny hèmny, kiata rkihè aõkõhykyre tkiè-my Iwèdùrèny ròhònyõhykyre, iwenihiky reki wahè. Òlòmny Iwèdùrèny ramyhỹre rki katele-my ròhònymyhỹre. Biu-ò rki hèka ròhònymyhỹre iumy, bde-ò Tarkihè urile reàrenymyhỹre, uritrè rki òlòmny riwisnymyhỹre Tarkihè iwo rexièryre ixirbi, Tarkihè tajjoireny dèè rarybere,

“Aròrònyõkreinyhe, kiatxi wasỹ ròhònymy ramyhỹre mahādù ixybyle kdòsèdènykre, ijõ mahādù tahè kaki-le reokròmny watxireri. Myy Tarkihè naõhykydenyde ixybyle rki riòksèrènyre, hewo-ki rarire mahādù wana. Kia-my rki hèka iny ròhònymy kabdè-ò roimyhỹre.

5. Riu-my ijyy

Hābu le hèka riu-my ramyhỹre, juhu hèka irodu dè-di rỹiramyhỹ, iny berohokỹ mahādù riu riuhèmnyhỹre inatxi-my, èlèlèlè riu-my iny rawna rki inyinataõ-my ramyhỹre oworu-my aõi tki ijodi tyhy wna, iny sòemy riu Tarkihè wii riwirarèamyhỹre, ijõ rkihè iròdù riraomyhỹre titxibo ibèmomona-ò, dè tikibo sòemy iwary tmyramy

robi rênryawna tai riraòmÿhÿrenyrene, bdêraty sô sôwêki tule riudu mahâdù riijemÿhÿre iròdù. Kaa riu-my rirahùmÿhÿre ijasò dò-my kia he rki butunahakÿ-my rirahùmÿhÿre bjiu-txi, bdero-txi, aotxile iròdù-txi rèakre-my kiamy rki riu iny sôèhekÿ-my riwinÿmyhÿre rare, riu na rkihè biu ò-u awire iny deè kiémÿ rkihè iròdù iu sôémÿ rÿirèrimÿhÿre bdèro-my, bdèbira-my, bjiu-my irutaò-my , iu rkihè iròdù rexijuamy rÿirèrimÿhÿre, biu ranananyÿhÿre-u rkihè riu aòhètyhyòrè, iròdù riu-ù rirbunÿmyhÿrenyrene , òritxi, hãju, hãuri, otubuna, juhu hÿÿna-u waxiwahatè, wyhy, òhòtè, tònori, myy riuhemÿ rÿiramÿhÿ riu-ù, wiji tahè myawa-di rariunÿmy dÿimÿhÿde ijòròsa-di tule.

6. Ijaso osoro-my ijyy

Hÿÿna mahâdù tahè ijaso riòsùhomyhÿre-u ibùtù-my jyrè mahâdù rirahùmÿhÿre isiòhidÿÿmy, Tarkihè ixÿ-txi, ràlà-txi, hãuri-txi, òritxi-txi, rèamyhÿrenyrene riu-ki, Tarkihè idi dirahùmÿhÿte worysy rryhyky-my bdèrahy rbi, ijoina rbi Tarkihè riwÿmyhÿre jyrè mahâdù ijasò se-ò iròdù dedi.

7. Tarÿÿ-u riu-my ijyy

Kaa ijasò raryyny myhÿre-di rexiòhinÿmyhÿre-u Tarkihè iwitxira-my idi rirahùmÿhÿre, idi tÿhi-my titxi rirahùmÿhÿrenyrene, juhu hÿÿna bdè-u rkihè sôémÿ ixÿ, ràlà, utura, otuni rÿiramÿhÿ, jyrè mahâdù rkihè rirahùmÿhÿre ibùtùmy isiòhidÿÿmy, ibùtùmy rkihè ijasò ridÿmyhÿrenyrene, bdèrahy-ki Tarkihè ijasò reserèrimÿhÿre, iòhidÿÿdu hitxi-my rÿirèrimÿhÿre ixÿ, ràlà rijemy, kaa ijasò rèserèrimÿhÿre rkihè ibròldudi-my rèserèrimÿhÿre, iywidÿÿmy rkihè ibròldu rimÿmyhÿre tai iòwydi-my ròtarèrimÿhÿre, otuni, ixÿ, ràlà, Kia rkihè ritarèrimÿhÿre, hãwã-ki hãwÿy rèserèrimÿhÿre yrbù-lè, hèradù rkihè tulè iywidÿÿmy rimÿmyhÿre, tahèra òwy-di ròtarèrimÿhÿre tulè ijasò bròldu wsèlè isy, ràlà, otuni rkihè ritarèrimÿhÿre, kaa sôémÿ rèèrynÿmyhÿrenyrene-u Tarkihè widèè rarybèmyhÿrenyrene ijoihè raa ,joi raa my Tarkihè dirahùmÿhÿde, ruwètya rkihè rèhèmnÿmyhÿrenyrene hãwã-ò iny tÿhilemy rkihè wii rotÿmyhÿre, ijasò ijoina-ki rawinÿmyhÿre-u hkylè, Tarkihè iny mahâdù rexixamÿhÿre, kie-my rkihè tadò-di relòlòlò-my rÿirèrimÿhÿre, débòitùè txu waaitùè txu bdè rkihè riwÿmyhÿrenyrene riu-ki.

Foto 1 – Juhu rki ijoi riu-my rirahùkreko-ki raxiwèmyhÿre tytyby-ò, lateni-ò, txyreheni-ò kia boho dèè rkihè aõnityhy rexitòènymyhÿre, kie-my rkihè tii boho aõnityhyre.

Fonte: Kaorewygoo Tapirapé.

Foto 2 – Kaki tahè jyre mahãdù bütùna-my riu-my rirahùra ixu riudÿÿmy, ahu ijyki tamy rohula renyra-u.

Fonte: Kaorewygoo Tapirapé.

Foto 3 – Ahu ijyki tahè jyrè mahādù widèè rarybè rènyreri wii riwirarèarènykre-my,ibdò-ò irarù-ò ijo réakre-my.

Fonte: Kaorewygoo Tapirapé.

Foto 4 – Bdèru wòò risõre kia tyaki tahè kumairu, tei, hāwālari, hādòri, mylauri kia boho ixy-ò roholarènyreri.

Fonte: Kaorewygoo Tapirapé.

Foto 5 – Kaki tahè bdèro-di ix̃y-di retyy-my rirahurèri, kiemy juhu kawse idi rirahùmhỹre bdèro-di.

Fonte: Kaorewygoo Tapirapé.

Foto 6 – Kawse tahè reuròmhỹre ix̃y ryrò-di bütùnahāk̃ỹmy, iò tarkihè itxi ijràdù tamy rèamỹhỹre rirbunymhỹre inatxi dè inataò aobo irbi, tarkihè idi namyhède worysy.

Fonte: Kaorewygoo Tapirapé.

Foto 7 – Juhu bde-u rkihè iny mahādù ynyra-my raxyny-my rjĩramyhỹ taiki-my tahè ixj rubèhèmyhỹre, iòlè tamy rèamyhỹrènyre irutaòle-my.

Fonte: Kaorewygoo Tapirapé.

Recebido para publicação em março de 2018.

Aceito para publicação em maio de 2018.